

Ольга Стрельцова,

кандидат юридичних наук,

докторант кафедри конституційного права

Київського національного

університету імені Тараса Шевченка

УДК 341.01+342

Періодизація процесів конституціоналізації в контексті історичного розвитку

Конституціоналізацію можна розглядати як локальне явище, обумовлене просторовими і темпоральними характеристиками розвитку певної національної держави, її політико-правовими реаліями, конституційною традицією, моральними та ціннісними установками, що є складовою ментальності представників конкретного соціуму. Але разом з тим, до дослідження конституціоналізації можна підходити і з позицій цивілізаційного підходу – в контексті загальноісторичного розвитку людства. Аналіз конституціоналізації у такому ракурсі сприяє виявленню її витоків, законностей генези та дозволяє простежити еволюцію цього явища як визначального вектору цивілізування держави і політичної влади.

Необхідно відзначити, що для вітчизняної конституційно-правової доктрини категорія «конституціоналізація» є відносно новою і малодо-

слідженою. Серед українських правознавців, які у своїх працях звертали-ся до аналізу конституціоналізації, можна назвати таких науковців, як Ю. Волошин, В. Кампо, Н. Пархоменко, Т. Подорожна, Я. Чернопищук та ін. При цьому, спостерігається неоднозначність у вживанні терміна «конституціоналізація», а подекуди і ототожнення даного поняття з цілим рядом інших, що актуалізує необхідність його подальшої розробки та обґрунтування.

Відповідно до одного зі значень, у якому вживається розглядуване поняття, конституціоналізацію пов'язують з історичним процесом конституювання певної організації політичної влади¹, що супроводжувався поширенням теорії і практики конституціоналізму (А. Петерс, К. Томшат, Ю. Хабермас, Ф. Шміттер, М. Марченко, Т. Хабрієва). За такого підходу акцент робиться на установ-

¹ Такою організацією політичної влади, що проходить шлях конституювання, може бути як державне утворення – національна держава, так і наднаціональне міждержавне об'єднання або навіть політично організована світова спільнота (останній варіант конституціоналізації отримав доктринальне обґрунтування в межах таких новітніх наукових течій, як космополітичний федералізм та універсалістська теорія міжнародних відносин).

чий аспект конституціоналізації, що розкривається у конституюванні певних прогресивних здобутків людства у політико-правовій сфері, їх юридичної інституціоналізації та поступовому поширенні, визнанні в якості певних взірців, стандартів тими державами, що прагнуть не просто декларувати себе як демократичні та правові, але і реально наближати практику функціонування свого конституційного ладу до їх втілення.

На думку І. Кравця, процес конституціоналізації правового порядку виступає в якості всесвітньоісторичного явища, зумовленого поширенням у сучасному світі теорії і практики конституціоналізму [1, с. 196].

В. Крусс вважає, що в нинішніх реаліях, коли об'єктивні процеси спонукають право до звільнення від абстрактного розмежування та галузевої диференціації, конституціоналізація (під якою вчений розуміє конституційну конкретизацію) набуває значення універсальної, консолідуючої гносеології права, що веде до права в його якісно новому, загальноцивілізаційному (глобальному) статусі. Рух у напрямі конституціоналізації права передбачає поступове (терміни можуть бути довготривалими), але все більш очевидне розмивання, усунення кордонів, які існують між різними системами права і законодавства (зокрема, їх елементарного та змістовного розділення) [2, с. 2-5].

Вбачається, що методологічні засади історичного та цивілізаційного підходів до дослідження правових явищ і процесів дають можливість відповідним чином структурувати процес конституціоналізації як складову еволюційного розвитку людства. При цьому комплексним критерієм для виокремлення етапів та рівнів конституціоналізації є відповідні процеси, пов'язані з конституюванням правопорядків окремих країн або їх об'єднань, модернізацією їх державних і правових систем, а також ствердженням конституціоналізму як визначальної парадигми конституційно-правового розвитку.

На наш погляд, намагаючись здійснити періодизацію процесів конституціоналізації в окресленому контексті, передусім необхідно виділити доюрідичний (позаяюрідичний) та власне юридичні її етапи.

Доюрідичний етап конституціоналізації характеризує витоки цього явища, дозволяє виокремити чинники неправового характеру, що чинять на нього безперервний вплив, сприяють або пригальмовують еволюційний розвиток, і таким чином обумовлюють зміст і сутність цього процесу. На даному етапі відбувалися (і продовжують відбуватися, оскільки процес конституціоналізації є перманентним) визрівання політичних, соціально-економічних, історичних, культурних, духовних та інших факторів, що передують і водночас визначають інституціоналізацію та формалізацію досліджуваного явища та в сукупності своїй становлять ідеологічні та загальносоціальні передумови конституціоналізаційних процесів. Важливість цього етапу не варто недооцінювати, саме тому, на наш погляд, складно погодитися з тезою про те, що «конституціоналізація є державно-правовим явищем, яке виникає виключно з волі органів державної влади» [8, с. 16].

В свою чергу *юрідичні етапи* конституціоналізації також можна певним чином структурувати і систематизувати. Вбачається, що точкою відліку для здійснення такої періодизації можуть стати відповідні здобутки світового конституційного процесу, зумовленого еволюційним розвитком суспільства і держави у Новий та Новітній час. На думку Т. Хабрієвої та В. Чіркїна, такий розвиток сприяв формуванню певних конституційних моделей, виникнення яких пов'язано з появою нових конституційно-правових інститутів [10, с. 16-17].

Перший юридичний етап конституціоналізації означився початком юридичної інституціоналізації конституційно-правових процесів. Він розпочався наприкінці XVIII ст. та тривав майже все XIX ст. Це період становлення буржуазного суспільства

в окремих країнах Європи й Америки, коли внаслідок буржуазних революцій з'являються перші конституційні акти (Конституція США 1787 р. та Конституція Франції 1791 р., а також Декларація незалежності США 1776 р. і французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р., що передували їх схваленню). В спеціальних правових дослідженнях їх позначають як «старі конституції» [11, с. 56].

Ідеологічні засади перших конституцій склали положення, що обстоювались видатними європейськими просвітителями та енциклопедистами Нового часу. В їх основу було покладено вимоги щодо ліквідації феодального абсолютизму; визнання природних, невідчужуваних прав людини; впровадження певних елементів демократії – зокрема, республіканської форми правління, парламентаризму, виборчих прав (щоправда цензового характеру) тощо.

На цьому етапі конституціоналізації відбувається формування хронологічно першої ліберальної конституційної моделі обмежено демократичного характеру. Негативний досвід всеохоплюючого регулювання з боку абсолютної монархії визначив пріоритети конституціоналізації на даному етапі: визнання природних прав і свобод людини і громадянина та обмеження втручання держави в життя як громадянського суспільства загалом, так і окремих його членів. Саме тому в конституціях, що належали до даної моделі, насамперед регулювались питання щодо структури та організації вищих органів держави, визначалися їх повноваження та порядок взаємодії. Також проводилось розмежування між природними правами людини – такими, що не можуть бути відчужені жодною владою, та правами громадянина як члена політичної (державної) спільноти. При цьому соціально-економічних прав людини конституції того часу не передбачали (що дає підстави деяким авторам характеризувати їх як «асоціальні») [10, с. 16-

17]. Попри це, історичне значення ліберальної конституційної моделі полягало у тому, що вона відіграла велику роль у розвитку держави, суспільства, статусу людини і громадянина, а також заклала фундамент для формування та подальшого практичного втілення постулатів конституціоналізму [4, с. 43].

Другий етап конституціоналізації припадає на початок ХХ ст., але найбільша активізація конституціоналізаційних процесів спостерігалася у період між двома світовими війнами (конституції, прийняті на цьому етапі характеризують як «нові» [11, с. 56]. В цей період відбувається поширення процесів конституціоналізації на більшість країн континентальної Європи.

На думку Ю. Юдина, конституційний розвиток країн світової спільноти, у тому числі європейського регіону (за винятком СРСР), в межах цього відтинку часу характеризувався такими рисами.

1. Інтенсифікація конституційної правотворчості, що пояснювалося, по-перше, утворенням великої кількості нових держав (наприклад, в Європі – внаслідок розпаду Російської та Австро-Угорської імперій; в Азії – в результаті кризи, що в подальшому призвела до руйнування колоніальної системи) та, по-друге, демократизацією політичних режимів як у старих конституційних державах (Німеччина, Іспанія, Мексика), так і в деяких країнах, які раніше не мали конституцій (Єгипет, Таїланд, Ефіопія). В цей період була ухвалена значна кількість нових конституцій та модернізовані деякі старі конституційні акти.

2. Принципи, розроблені в межах ліберальної конституційної моделі, що визначали демократичну організацію державної влади та правове положення особи, отримують все більшого визнання як загальнолюдські цінності, які мають універсальний характер.

3. Намітилися нові тенденції конституційного розвитку, а саме: роз-

ширення традиційного для того часу об'єкта конституційного регулювання (влада, особисті та політичні права індивідів) за рахунок поступового включення до нього нового комплексу суспільних відносин, передусім соціально-економічного характеру. Це, в свою чергу потягло розширення конституційно-встановлених меж втручання держави в життя суспільства та індивідів (визнання її ролі в регулюванні окремих соціальних і економічних питань) і появу нової категорії прав і свобод людини – соціально-економічних. Деякі зміни також відбулися у конституційно-правовому регулюванні внутрішньо- та зовнішньополітичних відносин, зокрема, надання конституційного статусу новим інститутам політичної системи (політичним партіям і профспілкам) та конституційне визначення принципів мирного співіснування у сфері зовнішньої політики.

Означені процеси зумовили формування нової ліберально-соціальної конституційної моделі переважно демократичного характеру. Притаманні їй риси найбільш виразно втілювалися у Веймарській конституції 1919 р., Федеральному конституційному законі Австрії 1920 р., Конституціях Польщі, Чехословаччини та Югославії 1921 р., Конституціях Іспанії 1931 р. та Ірландії 1937 р. [4, с. 44]. Проте, ці конституції являли собою радше виняток із загального процесу конституційного розвитку того періоду, оскільки виходили за межі існуючої конституційної моделі та окреслювали нові тенденції конституціоналізації.

Особливістю цього етапу було те, що внаслідок утворення на теренах колишньої Російської імперії соціалістичної держави – СРСР, єдиний до того часу світовий процес конституційного розвитку розділювався, що поклало початок паралельному формуванню політично недемократичної конституційної моделі тоталітарного соціалізму (соціалістичної конституційної моделі), в основі якої лежала марксистсько-ленінська ідеологія [10, с. 24].

Чи можна виникнення соціалістичної конституційної моделі вважати черговим історичним етапом конституціоналізації? Аналіз спеціальних правових досліджень дає підстави стверджувати, що це питання є дискусійним, адже сформулювати на нього однозначну відповідь досить складно. Так, розглядаючи генезу науково-практичної парадигми конституціоналізму, А. Крусян доходить висновку, що радянський період української історії слід вважати черговим етапом у її формуванні [3, с. 60]. Натомість П. Стецюк вважає, що конституціоналістські ідеї та погляди так і не здобули належного сприйняття в колишньому Радянському Союзі і фактично до початку горбачовської «перебудови» (друга половина 80-х років ХХ ст.) радянська правова парадигма залишалася тоталітарною за сутністю та, відповідно, повною протилежністю парадигмі конституціоналізму [5, с. 172]. Вважаємо, що друга точка зору є більш переконливою.

Дійсно, марксистсько-ленінська ідеологія докорінно відрізнялась від ідеології конституціоналізму, що складала доктринальне, ідеологічне підґрунтя конституціоналізаційних процесів у демократичних країнах. Кардинально різнились і принципи організації державної влади, а також політичного, соціального й економічного життя суспільства, що закріплювалися в конституціях соціалістичних країн і так званих «конституціоналістських» конституціях (побудованих на принципах конституціоналізму). Зокрема в конституціях, які належали до соціалістичної моделі, принцип народного суверенітету було замінено тезою про класову природу держави і відповідно принципом диктатури пролетаріату (пізніше – принципом належності державної влади винятково класу трудящих та усуненням від неї так званого класу експлуататорів); принципи політичного, економічного та ідеологічного плюралізму підмінялися фактичним монізмом в організації як державної влади, так і політич-

ного, економічного та духовного життя суспільства (невизнання розподілу влади, парламентаризму, місцевого самоврядування; ствердження однопартійності та лише однієї – марксистсько-ленінської ідеології; заборона приватної власності та ін.); принципи свободи та автономності особи, визнання пріоритетного значення її прав і свобод – тотальним підпорядкуванням людини інтересам соціалістичної держави та суспільства тощо [4, с. 45].

Крім того, значна частина проголошених у конституціях соціалістичного типу положень щодо прав і свобод людини, як правило, не втілювались у життя, були відірвані від практики, що нівелювало закладений у них прогресивний потенціал, який міг бути використаний з метою конституціоналізації. Разом з тим, деякий позитивний вплив на світовий процес конституціоналізації соціалістичний досвід все ж таки мав. Передусім це стосувалося «соціалізації» Основних законів країн, що належали до ліберальної та ліберально-демократичної конституційних моделей, розширення їх об'єкта регулювання та включення до нього значної кількості соціальних, економічних, культурних прав людини. Таким чином, діалектика розвитку через протиставлення «тези-антитези» (закладених, з одного боку, в ліберальній і ліберально-демократичній та, з другого – у соціалістичній конституційних моделях) привела до певного синтезу, що сприяло виникненню та розповсюдженню нової конституційної моделі і відповідно поклало початок наступному етапу конституціоналізації.

Отже, *третій етап конституціоналізації* розпочався у другій половині ХХ ст. та відзначився двома взаємодоповнюючими тенденціями, що істотно вплинули на подальший перебіг цього процесу. По-перше, формуванням соціально-демократичної конституційної моделі, що увібрала в себе окремі елементи соціалістичних ідей, пристосовавши їх до ліберально-демократичних реалій. Як слушно зауважують із цього приводу Т. Хабрієва і В. Чіркін, після Другої

світової війни творці зарубіжних конституцій вірно розгледіли в соціалістичному досвіді конституційного будівництва певні «раціональні зерна» та, відмежувавшись від їх тоталітарного підґрунтя, використали окремі підходи і форми для по-суті нового – соціально-демократичного конституційно-правового регулювання [10, с. 26]. Конституції, прийняті протягом цього періоду, позначають як «новітні» [11, с. 56].

Другою визначальною тенденцією даного етапу конституціоналізації стало поширення ідеологічних засад конституціоналізму на країни, що стали на шлях розбудови власної державності. Первинно розширення масштабів конституційного процесу відбувалося за рахунок включення до нього нових держав Африки, Азії, Латинської Америки та інших регіонів світу, що виникли внаслідок ліквідації колоніальної системи. А наприкінці ХХ ст. до конституціоналізаційних процесів долучилися і колишні радянські та соціалістичні країни Центральної та Східної Європи, які переживали злами тоталітарних режимів. У результаті в цей період процес конституціоналізації стає дійсно світовим явищем, який охопив практично всі країни, що стало передумовою поширення конституціоналізації на нові рівні.

Четвертий етап характеризується виходом процесів конституціоналізації за межі державних кордонів на наднаціональний і універсальний рівні. Як слушно зазначає І. Кравець, у 90-х роках ХХ ст. термін «конституція» став активно використовуватися в міжнародному праві та міжнародних відносинах. Конституційний вимір отримали питання міждержавних об'єднань [1, с. 116].

Початок цьому поклала успішна практика європейської інтеграції, в результаті якої в Західній Європі були засновані спочатку три Європейських співтовариства – Європейське об'єднання вугілля та сталі (Паризький договір 1951 р.), Європейське економічне співтовариство та Євро-

пейське співтовариство з атомної енергії (Римські договори 1957 р.), а пізніше на їх основі створено Європейський Союз (Маастрихтський договір 1992 р.). Від часу свого заснування і дотепер ЄС є об'єднанням особливого характеру (лат. *sui generis* – своєрідний), правова природа якого має квазідержавний (квазіфедеративний) характер. Значною специфікою відрізняються і установчі акти ЄС, що проявляється в наявності у них рис як міжнародно-правових договорів (суб'єктний склад; способи розробки, укладання та введення їх у дію тощо), так і деяких ознак конституції (зокрема, основоположний характер; широта предмета правового регулювання; найвища юридична сила; пряма дія тих норм, які носять чіткий і безумовний характер; особливий порядок прийняття і внесення змін) [6, с. 270]. Мабуть тому Суд ЄС, оцінюючи значення установчих актів для правової системи ЄС, визнав, що Договір про заснування ЄЕС (нині – Договір про функціонування ЄС), хоч і укладений у формі міжнародного договору, є конституційною хартією цього об'єднання [13].

Успішність проектів у сфері європейської інтеграції сприяла поширенню інтеграційних заходів на інші регіони світу, формуванню відповідних наддержавних утворень, що також обумовлювало залучення їх до процесів наднаціональної конституціоналізації. Водночас, слід визнати, що ЄС і нині залишається найбільш розвиненою інституційною формою регіональної інтеграції не тільки в Європі, а й у світі, оскільки такого рівня конституціоналізації правового порядку не досягнуто в жодному іншому інтеграційному об'єднанні [7, с. 31-34].

Сучасний перебіг процесів конституціоналізації характеризується їх розгортанням вже на універсальному

рівні, а також формуванням новітньої ідеологічної течії глобального конституціоналізму, що увібрала в себе як доктринальні засади конституціоналізму, так і окремі риси універсалістських та космополітичних теорій світопорядку. Вчені-правознавці відзначають тенденції інтернаціоналізації конституційного права та конституціоналізації міжнародного права (А. Петерс, А. Капустін, Ю. Волошин, Д. Беллов), а деякі з західних науковців навіть піднімають питання про те, які параметри могла б мати конституція світової спільноти [12, с. 1-19]. Як зауважує з цього приводу німецький соціолог і філософ права Ю. Хаббермас, наявна тенденція всеохоплюючої конституціоналізації спрямована на те, щоб із окремих розрізнених елементів спроектувати загальну конструктивну картину глобального конституційного ладу, метою якого є «цивілізування» політичної влади [9, с. 15-17, 19].

Таким чином, в межах розглянутого підходу під конституціоналізацією розуміється конституювання певної організації політичної влади та поширення теорії і практики конституціоналізму, що відбуваються в контексті світового конституційного розвитку. Щодо запропонованої періодизації конституціоналізаційних процесів, вона на наш погляд, дозволяє, поперше, виокремити відповідні рівні конституціоналізації, а саме: національний, наднаціональний (інтеграційний) та універсальний (глобалізаційний); по-друге, простежити нелінійну динаміку та виявити закономірності процесів конституціоналізації в контексті загальноісторичного конституційно-правового розвитку та, по-третє, визначити основні етапи конституціоналізації, пов'язані з поступом конституціоналізму, його ідеологічних засад та практики їх втілення.

Список використаних джерел

1. *Кравець И. А.* Формирование российского конституционализма: проблемы теории и практики: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.02. / И. А. Кравец. – М., 2003. – 584 с.

2. *Крусс В. И.* Юридические предпосылки и перспективы конституционализации российского законодательства / В. И. Крусс // Конституционное и муниципальное право. – 2008. – № 5. – С. 2-5.
3. *Крусян А. Р.* Сучасний український конституціоналізм: монографія / А. Р. Крусян. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 560 с.
4. *Сравнительное конституционное право: учебное пособие* / [Ю. А. Юдин, Ю. Л. Шульженко, Т. А. Васильева и др.]; отв. ред. В. Е. Чиркин. – М.: Международные отношения, 2002. – 448 с.
5. *Стецюк П.* Про дефініцію категорії «конституціоналізм» / П. Стецюк // Вісник Львівського ун-тету. Серія юридична. – 2004. – Вип. 39. – С. 171-180.
6. *Правові системи сучасності: навч. посібник для магістрів права* / [Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М., Тарахонич Т. І., Стрельцова О. В. та ін.] ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. – 492 с. – С. 254-295.
7. *Стрельцова О. В.* До питання про юридичну природу Європейського Союзу та його правової системи / О. В. Стрельцова // Юридичний журнал. – 2013. – № 1 (127). – С. 31-34.
8. *Теорія і практика конституціоналізації національних систем права та законодавства: український досвід: аналітична доповідь* / [Шемшученко Ю. С., Барабаш Ю. Г., Скрипнюк О. В., Погребняк С. П. та ін.] ; відп. ред. Н. М. Пархоменко. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. – 128 с.
9. *Хабермас Ю.* Кризис Европейского Союза в свете конституционализации международного права (эссе к вопросу о конституции Европы) / Ю. Хабермас // Дайджест публичного права (Институт Макса Планка по зарубежному публичному и международному праву). – 2013. – Вып. 2. – С. 1-55.
10. *Хабриева Т. Я.* Теория современной конституции / Т. Я. Хабриева, В. Е. Чиркин. – М.: Норма, 2007. – 320 с.
11. *Шаповал В. Н.* Сравнительное конституционное право / В. Н. Шаповал. – К.: Изд-кий дом «Княгиня Ольга», 2007. – 416 с.
12. *Onuf Nicholas.* The Constitution of International Society / Onuf Nicholas // European Journal of International Law. – 1994. – Vol. 5. – № 1. – P. 1-19.
13. *Opinion 1/91, First EEA Case [1991] ECR 6079.*

Стрельцова О. В. Періодизація процесів конституціоналізації в контексті історичного розвитку

У статті аналізуються основні етапи конституціоналізації, а також виокремлюються та досліджуються її рівні: національний, наднаціональний та універсальний.

Ключові слова: конституціоналізація, конституція, конституціоналізм.

Стрельцова О. В. Периодизация процессов конституционализации в контексте исторического развития

В статье анализируются основные этапы конституционализации, а также выделяются и исследуются ее уровни: национальный, наднациональный и универсальный.

Ключевые слова: конституционализация, конституция, конституционализм.

Streltsova O. Periodization of the processes of constitutionalization in the context of the historical development

The article analyses the basic stages of constitutionalization and also her levels are estimates: national, supranational and universal.

Key words: constitutionalization, constitution, constitutionalism.